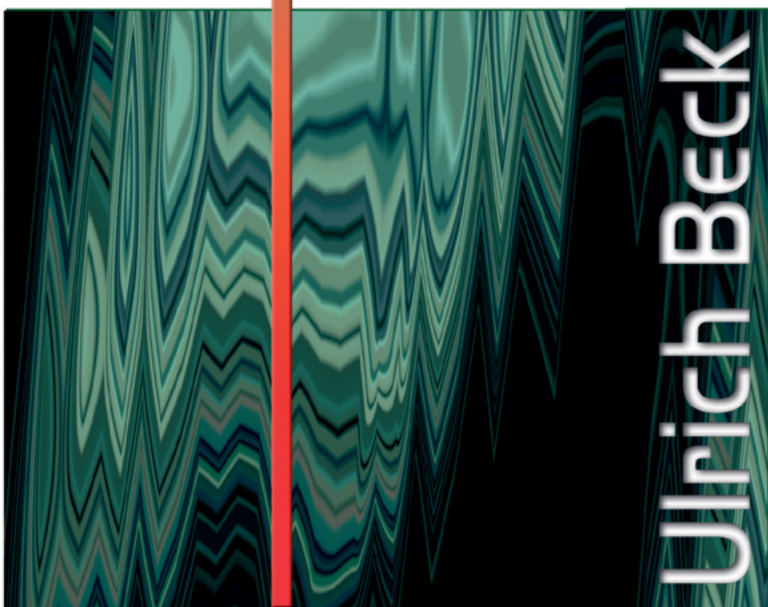

Riziková společnost

Na cestě k jiné moderně

EDICE **POST**

KAROLINUM

Riziková společnost

Na cestě k jiné moderně

Ulrich Beck

Z německého originálu *Risikogesellschaft (Auf dem Weg in eine andere Moderne)*, vydaného nakladatelstvím Suhrkamp Verlag roku 1986, přeložil Otakar Vochoč

Text veřejné přednášky „World Risk Society: The Terrorist Threat“, přednesené v únoru 2002 na London School of Economics, přeložil z autorova rukopisu Otakar Vochoč
Doslov Jan Keller

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2025

Edice SLON – POST, 9. svazek / založil † Miloslav Petrušek, řídí Jan Balon

Redakce Nikola Staníčková

Grafická úprava studio Designiq

Obálka Rudolf Štorkán

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání druhé elektronické, v Karolinu první, podle čtvrtého tištěného, v Karolinu prvního

Jakékoli neoprávněné rozmnožování, šíření či jiné užití tohoto díla je porušením autorských práv. Toto dílo nesmí být používáno pro účely trénování systémů umělé inteligence.

© Univerzita Karlova, 2025

© Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main 1986 (Risikogesellschaft)

All rights reserved by and controlled through Suhrkamp Verlag AG Berlin.

© Ulrich Beck 2002 (World Risk Society Revisited)

Všechna práva vyhrazena.

Translation © Otakar Vochoč – heirs, 2025

Afterword © Jan Keller, 2025

ISBN 978-80-246-6246-6

ISBN 978-80-246-6248-0 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

od roku 2021 součást Nakladatelství Karolinum

Obsah

Slovo úvodem	9
Předmluva	13
 První část	
Na vulkánu civilizace: kontury rizikové společnosti	23
Kapitola I O logice rozdělení bohatství a rizika	25
1. Distribuce škodlivých látek v kontextu přírodních věd a situace sociálního ohrožení	31
2. O závislosti rizik modernizace na vědění	34
3. Třídně podmíněná rizika	45
4. Globalizace civilizačních rizik	47
5. Dvě epochy, dvě kultury: ke vztahu mezi vnímáním a produkcí rizik	58
6. Utopie světové společnosti	60
Kapitola II Politická teorie vědění v rizikové společnosti	67
1. Civilizační zbídačení?	67
2. Omyly, podvody, chyby a pravdy: o soupeření racionalit	76
3. Veřejné vědomí rizika: ne-zkušenost z druhé ruky	95
4. Politická dynamika uznaných modernizačních rizik	102
5. Výhled: příroda a společnost na konci dvacátého století	106
 Druhá část	
Individualizace sociální nerovnosti – K detradicionalizaci životních forem industriální společnosti	113
Ambivalence: osvobození individuí v podmínkách rozvinutého trhu práce	115
Kapitola III Za hranicemi tříd a vrstev	121
1. Kulturní vývoj životních forem	122
2. Individualizace a formování tříd: Karel Marx a Max Weber	130
3. Konec tradiční společnosti velkých skupin?	139

4. Individualizace, masová nezaměstnanost a nová chudoba	142
5. Scénáře budoucího vývoje	150

Kapitola IV Já jsem já: o izolovanosti, společném životě a konfliktech mužů a žen v rámci rodiny i mimo ni	161
1. K situaci mužů a žen	162
2. Industriální společnost jako moderní stavovská společnost	176
3. Osвобоzení od mužských a ženských rolí?	181
4. Uvědomování si nerovností: možnosti a tlaky volby	189
5. Scénáře budoucího vývoje	194

Kapitola V Individualizace, institucionalizace a standardizace životních situací a biografických modelů	205
1. Analytické dimenze individualizace	206
2. Zvláštnosti individualizačního impulsu ve Spolkové republice	208
3. Institucionalizace biografických modelů	211

Kapitola VI Destandardizace výdělečné práce: k budoucnosti vzdělání a zaměstnání	221
1. Od systému standardizovaného plného zaměstnání k systému flexibilního a pluralizovaného neúplného zaměstnání	223
2. Slepá kolej – vzdělání bez zaměstnání	237
3. Rozdělování šancí na základě vzdělání?	243

Třetí část

Reflexivní modernizace: o generalizaci vědy a politiky	251
--	-----

Pohled zpět a výhled do budoucnosti	253
--	-----

Kapitola VII Věda za hranicemi pravdy a osvícenské racionality? Reflexivita a kritika vědecko-technologického vývoje	257
1. Prostá a reflexivní scientizace	261
2. Demonopolizace poznání	268

3. Praktická a teoretická tabu	281
4. O odhadnutelnosti „vedlejších důsledků“	285

Kapitola VIII Stírání hranic politiky: ke vztahu politického řízení a technicko-ekonomické proměny rizikové společnosti 301

1. Politika a subpolitika v systému modernizace	302
2. Ztráta funkce politického systému: argumenty a vývojové tendence	307
3. Demokratizace jako proces zbavující politiku moci	312
4. Politická kultura a technický vývoj: konec konsensu ve vztahu k pokroku?	324
5. Subpolitika medicíny: studie extrémního případu	329
6. Dilema politiky technologie	341
7. Subpolitika podnikové racionalizace	344
8. Shrnutí a výhled: scénáře možné budoucnosti	356

Literatura 373

Světová riziková společnost ještě jednou: hrozba terorismu 397

Beckova kritická teorie modernizace (Jan Keller) 419

Slovo úvodem

Dvacáté století nebylo skutečně chudé na dějinné katastrofy: dvě světové války, Osvětim, Nagasaki, poté Harisburg a Bhópál a posléze Černobyl. To nutí k obezřetnosti při volbě slov a zbystřuje pohled na historické zvláštnosti. Pro veškeré utrpení, pro veškerou bídu a násilí, jež lidé působili lidem, tu dosud existovala kategorie „druhých“ – Židů, černochoů, žen, azylantů, disidentů, komunistů atd. Na jedné straně tu byly ploty, tábory, městské čtvrti a vojenské bloky a na druhé straně vlastní čtyři stěny – reálné i symbolické hranice, za něž se mohli stáhnout ti, jichž se to zdánlivě netýkalo. To vše dál existuje, a po Černobylu už zároveň neexistuje. Je *konec „druhých“*, konec všech našich dokonale vypěstovaných možností, jak se distancovat, konec, který nám dalo pocítit radioaktivní zamoření. *Bídě se dá zamezit, nebezpečím atomového věku nikoliv.* V tom také tkví jejich nová kulturní a politická síla. Jejich moc je mocí nebezpečí, které ruší všechny ochranné zóny a rozdílnosti moderní doby.

Tato dynamika nebezpečí, rušící veškeré hranice, nezávisí na stupni zamoření ani na sporech o jeho možných následcích. Naopak je tomu spíše tak, že každé stanovení míry probíhá pod Damoklovým mečem nebezpečí, které se týká všech. Přiznat, že existuje *nebezpečné* radioaktivní zamoření, znamená přiznat, že celé regiony, země a kontinenty jsou v *bezvýhodné* situaci. Přání dál žít a rozpoznání (uznání) nebezpečí si navzájem odporují. Teprve toto fátum dodává sporu o měrné a mezní hodnoty, o krátkodobé a dlouhodobé následky jeho existenční výbušnost. Musíme si položit otázku, co vlastně by se v našem jednání mohlo změnit, kdyby i podle úředních měřítek došlo k *akutně nebezpečné kontaminaci* vzduchu, vody, zvířat i lidí. Byl by pak život – dýchání, přijímání potravy, pití – z úřední moci zastaven, zadušen? Jak je tomu s obyvatelstvem celého jednoho kontinentu, které je v různém stupni (v závislosti na „fatálních“ proměnných, na větru a na počasí, na vzdálenosti k místu neštěstí atd.) nevyčísitelně kontaminováno? Mohou být celé země (skupiny) zemí drženy v karanténě? Propukne vnitřní chaos? Nebo by se i v takovém

případě muselo všechno nakonec dít tak, jak se to dělo po Černobylu? Už jen tyto otázky zřetelně ukazují povahu oné objektivní vystavenosti, kdy diagnóza nebezpečí spadá vjedno s nahlédnutím, že jsme mu vydáni všanc bez možnosti úniku.

V rámci vyspělé moderny, která přišla, aby odstranila omezení daná původem a otevřela lidem podle jejich vlastního rozhodnutí a úsilí cestu k odpovídajícímu místu ve společenské struktuře, vzniká nový, „askriptivní“ *úděl ohrožení*, kterému nelze při jakémkoli úsilí uniknout. Podobá se spíše údělu středověkých stavů než třídním poměrům devatenáctého století. Nezná už ovšem nerovnost stavů (ani žádné okrajové skupiny, žádné rozdíly mezi městem a venkovem, žádné rozdíly dané národní nebo etnickou příslušností atd.). Na rozdíl od stavů a od třídních poměrů nenese také znamení *bídy*, nýbrž znamení *úzkosti*, a *není* žádným „tradičním reliktem“, nýbrž *produktem* moderny, a to v jejím *nejvyšším* vývojovém stadiu. Atomové elektrárny, představující vrchol lidských produkčních a tvůrčích sil, se po Černobylu staly také znamením *moderního středověku nebezpečí*. Nesou v sobě hrozby, které přeměňují individualismus moderny, dovedený současně do krajnosti, v jeho nejextrémnější opak.

Reflexy zděděné z jiné doby jsou ještě naprosto živé: jakým způsobem mohu *já* ochránit sám sebe a svoji rodinu? A rady pro soukromou sféru, která už neexistuje, zažívají vysokou konjunkturu. Všichni ještě také žijí v antropologickém šoku vyvolaném onou v ohrožení pocíťovanou závislostí civilizačních životních forem na „*přírodě*“, závislostí, která zrušila všechny naše představy o „svéprávnosti“ a „autentickém životě“, o národnosti, prostoru a čase. Daleko od nás, v západní části Sovětského svazu, napříště tedy v našem bližším okolí, dochází k *neštěstí* – nejde o nic chtěného, agresivního, spíše o událost, které se je nepochybně třeba vyhnout, která je ale i při své výjimečné povaze také událostí normální, ba co víc: lidskou. Katastrofu nezpůsobuje selhání, nýbrž systémy, které proměňují lidskou povahu omylu v ničivé síly vymykající se pochopení. Při hodnocení různých nebezpečí jsou všichni odkázáni na měřicí přístroje, na teorie, a především na svoje *nevědění* – včetně expertů, kteří ještě před chvílí hlásali desetitisíciletou říši pravděpodobné nukleární

bezpečnosti a kteří nyní s novou omračující jistotou zdůrazňují *akutně* nikdy neexistující nebezpečí.

Při tom všem bije do očí zvláštní *spojitý vztah přírody a společnosti*, kdy nebezpečí nedbá ničeho, co by se mu mohlo postavit do cesty. Je tu především hybridní podoba „*atomového mraku*“ – ona v přírodní sílu převrácená a proměněná moc civilizace, kdy se dějiny a počasí spojily v jednotu stejně paradoxní jako všemocnou. Celý elektronicky propojený svět na ni strnule hledí jako uhranut. „Zbývající naděje“ v „příznivý vítr“ (ubozí Švédové!) pak odhaluje lépe než sebevíce slov celou míru bezmoci vysoce civilizovaného světa, který vytvořil ostnaté dráty a zdi a nasadil vojenské síly a policii, aby ochránil své hranice. „Nepříznivý“ obrat větru, k tomu ještě *děšť* – taková smůla! –, a hned se ukazuje marnost snah uchránit společnost před zamořenou přírodou, omezit atomové nebezpečí na to, co je ve světě kolem nás „jiné“.

Tato zkušenost, která na okamžik rozbila dosavadní formu našeho života, odráží vydanost světového industriálního systému napospas industriálně integrované a zamořené „přírodě“. Stavění přírody a společnosti proti sobě je konstrukcí devatenáctého století, která sloužila dvojímu cíli: ovládnout přírodu a ignorovat ji. Na konci dvacátého století je příroda už podrobená a z vnějšího fenoménu se stala fenoménem *vnitřním*, z fenoménu daného fenoménem *vytvořeným*. Během své industriálně technické přeměny a podrobení světovému trhu byla včleněna do industriálního systému. Zároveň se tak stala nevyhnutelným předpokladem života v industriálním systému. Závislost na konzumu a na trhu nicméně opět znamená novou podobu závislosti na „přírodě“, a tato *immanentní* závislost tržního systému na „přírodě“ se pak právě v něm a díky němu stává zákonem života v industriální civilizaci.

Proti hrozbám vnější přírody jsme se naučili stavět chýše a shromažďovat poznatky. Industriálním hrozbám oné druhé přírody, včleněné do industriálního systému, jsme vydáni všanc téměř bez ochrany. Tato nebezpečí se stávají černými pasažéry normálního konzumu. Cestují s větrem a vodou, skrývají se ve všem, a s tím, co je k životu nejnnutnější – se vzduchem, který dýcháme, s potravou, oděvem a domácím zařízením – překonávají všechny jinak tak přísně kontrolované ochranné zóny moderny. Tam, kde jsou

po neštěstí obrana a prevence takřka vyloučeny, zbývá jako (zdánlivě) jediná aktivita *popírání*, uklidňování, které vyvolává úzkost a stupňuje svoji agresivitu úměrně všeobecné vystavenosti riziku, odsouzené k pasivitě. Tato *reziduální* aktivita má vzhledem k reálně existujícím *reziduálním* rizikům své neúčinnější spojení v nepředstavitelnosti a nevnímatelnosti existujícího nebezpečí.

Rubem zespolečenštěné přírody je *zespolečenštění ničivých zásahů do přírody*, jejich přeměna v sociální, ekonomická a politická *systémová* ohrožení vysoce industrializované světové společnosti. V rámci globálního zamoření a celosvětových potravinových a plodinových řetězců vedou existující ohrožení veškerého života v industriální kultuře ke *společenským metamorfózám nebezpečí*: běžná životní pravidla jsou postavena na hlavu. Hrouť se trhy. Vládne nedostatek v přebytku. Je vznášena spousta požadavků. Právní systémy nepostihují skutkovou podstatu. Nejevidentnější otázky jsou odbývány pokrčením ramen. Selhává lékařská péče. Racionální vědecké systémy se hrouť. Vlády se otřásají. Nestáli voliči utíkají. A to vše se děje, *aniž* by vystavenost lidí nebezpečí měla něco společného s jejich aktivitami a jejich ztráty s jejich snahami, přičemž skutečnost zůstává pro naše smysly *nezměněna*. To je konec devatenáctého století, konec *klasické* industriální společnosti s jejími představami o národní a státní suverenitě, o automatickém pokroku, o třídách, o principu výkonnosti, o přírodě, skutečnosti, vědeckém poznání atd.

Moje promluva o (industriální) *rizikové společnosti* pojatá také a hlavně v tomto smyslu – již jsem se před více než rokem odvážil proti hojnému odporu vnitřních i vnějších hlasů – mezitím zísкала trpkou příchut' pravdy. Mnohé z toho, co bylo při psaní díla ještě vydobyto jen cestou argumentace – nevnímatelnost existujících nebezpečí, jejich závislost na vědění, jejich nadnárodní povaha, „ekologické vyvlastnění“, proměna normality v absurditu atd. – se po Černobyli čte jako holý popis skutečnosti.

Ach, kéž by to vše zůstalo jen zaklínáním budoucnosti, které je třeba zabránit!

Bamberg, květen 1986

Ulrich Beck

Předmluva

Tématem této knihy je nenápadná předpona „post“. Je to klíčová předpona naší doby. Všechno je „post“. Na „*postindustrialismus*“ jsme si už od jisté doby zvykli. Spojujeme s ním ještě určité obsahy. U „*postmoderny*“ se už všechno začíná rozplývat. S temným pojmem *poosvícenství* si nikdo neví rady. „Post“ je kódem pro bezradnost upadající do zajetí toho, co je módní. „Post“ poukazuje na něco, co je „za“, co nedokážeme pojmenovat, a u těch obsahů, které pojmenovává a neguje, setrvává u strnulé podoby toho, co je známé. *Minulost plus „post“* – to je základní recept, s nímž mnohomluvně, nechápavě a neschopni porozumění stojíme tváří v tvář skutečnosti, která se zdánlivě rozpadá.

Tato kniha je pokusem přijít na stopu tomuto výrazu „post“ (nahraditelnému slůvky „po“, „pozdní“, „za“). Snaží se pochopit obsahy, které dal tomuto „slovu“ v uplynulých dvou či třech desetiletích dějinný vývoj moderny – zejména ve Spolkové republice Německo. To se může zdařit jen v úporném zápase se starými teoriemi a myšlenkovými zvyklostmi udržovanými při životě oním „post“. Protože nejsou zahnížděny jen v druhých, ale i ve mně samém, zazní v této knize někdy ozvěna zápasu, jehož intenzita vyplývá i z toho, že jsem musel vždy zapudit i své vlastní námitky. Leccos tak mohlo vyznít trochu ostře, příliš ironicky nebo ukvapeně. Přitažlivé síle starého myšlení se však nedá vzdorovat obvyklým akademickým odvažováním.

Tyto výklady nejsou reprezentativní v tom smyslu, jak to požadují pravidla empirického sociálního výzkumu. Vznášejí jiný nárok: místo minulosti, která *ještě* převládá, chtějí pozvednout do zorného pole dnes *již se rýsující budoucnost*. Použijeme-li historického příměru, jsou napsány z pozice pozorovatele společenské scény na počátku devatenáctého století, který se za fasádami doznívající agrární feudální epochy snaží rozpoznat všude už probleskující obrysy dosud neznámé epochy industriální. V obdobích strukturálních změn uzavírá reprezentativnost svazek s minulostí a brání pohledu na kontury budoucnosti, které ze všech stran vyčnívají do horizontu přítomnosti. V tomto smyslu

obsahuje tato kniha *kus empiricky orientované, projektivní sociální teorie* – bez jakýchkoli metodologických záruk.

Zakládá se na přesvědčení, že jsme očitými svědky – subjekty i objekty – přelomu *uvnitř* moderny, která se vymaňuje z kontur klasické industriální společnosti a nabývá nové podoby – podoby označené zde jako (industriální) „riziková společnost“. Je třeba zachovávat obtížnou rovnováhu mezi protiklady kontinuity a přelomu v rámci moderny, které se znovu odrážejí v protikladu mezi modernou a industriální společností, mezi industriální společností a společností rizikovou. V této knize chci ukázat, že se tyto převratné rozdíly dnes projevují v samotné skutečnosti. Aby bylo možné odpovědět na otázku, *jak* je lze detailně rozlišit, je věnována pozornost tendencím společenského vývoje. Než bude možné dosáhnout jasného náhledu, musí se nám ovšem z budoucnosti ukázat trochu víc.

Teoretickému postoji „mezi dvěma židlemi“ odpovídá i postoj praktický. Je třeba postavit se stejně rozhodně jak proti těm, kteří dnes proti náporu „iracionality ducha doby“ lpějí v rámci premis devatenáctého století ještě pevněji na osvícenství, tak i proti těm, kteří dnes chtějí zároveň s nakupenými anomáliemi nechat v proudu dějin zaniknout i celý projekt moderny.

Hrozivé a na všech stranách názorového tržiště dostatečně rozvinuté panoráma civilizace ohrožující sebe samu není třeba ničím doplňovat; totéž platí i o projevech „nové bezradnosti“ zbavené pořadajících dichotomií industriálního světa i při svých protikladech ještě „zdravého“. Tato kniha pojednává o *druhém*, poté následujícím kroku. Pozvedá sám tento stav na předmět, který si vyžaduje vysvětlení. Klade otázku, jak lze těmto nejistotám ducha doby, jejichž ideologicko-kritické popírání by bylo cynické a nekritické poddávání se jim nebezpečné, v rámci sociologicky informovaného a inspirovaného myšlení *porozumět*, jak je lze pochopit. Vůdčí a k tomuto účelu rozpracovanou teoretickou ideu je opět nejspíše možné osvětlit historickou analogií: *podobně jako v devatenáctém století modernizace rozložila zkostratělou agrární společnost a vytvořila strukturu společnosti industriální, rozkládá dnes modernizace kontury industriální společnosti a v kontinuitě moderny tak vzniká nová společenská podoba.*

Meze této analogie poukazují zároveň na zvláštnosti této perspektivy. V devatenáctém století probíhala modernizace na pozadí svého protějšku: na pozadí tradičního světa zvyklostí a přírody, kterou bylo třeba poznat a ovládnout. Dnes, na prahu dvacátého prvního století, modernizace svůj *protějšek pohltila, ztratila*, a naráží teď ve svých premisách a funkčních principech spjatých s industriální společností *sama na sebe*. Modernizace probíhající ve zkušenostním horizontu *předmoderny* je vytlačována problémy modernizace *ve vztahu k sobě samé*. Zatímco v devatenáctém století byla demystifikována stavovská privilegia a náboženské představy, dnes se totéž děje s chápáním vědy a techniky příznačným pro klasickou industriální společnost, s životními a pracovními formami v rámci nukleární rodiny a povolání, s představami o roli mužů a žen atd. Modernizace v rámci industriální společnosti je nahrazována modernizací *premis* industriální společnosti, která nebyla v žádném z dodnes běžných teoretických scénářů a politických receptářů devatenáctého století předvídána. Je to právě tento rozevírající se *protiklad* mezi modernou a industriální společností (ve všech jejích variantách), který vede k tomu, že se nám, do krajnosti zvyklým myslet modernu v kategoriích industriální společnosti, rozplývá soustava souřadnic.

Tímto rozdílem mezi modernizací *tradice* a modernizací *industriální společnosti* nebo – jinými slovy – rozdílem mezi *prostou* modernizací a modernizací *reflexivní* se budeme ještě dlouho zabývat. V následujícím textu bude při probírání konkrétních pracovních oblastí vždy naznačen. I když se ještě vůbec nedá dohlédnout, které „stálice“ myšlení industriální společnosti během této teprve začínající racionalizace *druhého* stupně zaniknou, už dnes se můžeme odůvodněně domnívat, že se to bude týkat i oněch zdánlivě železných „zákonů“, například zákona funkční diferenciacie či na podnik vázané masové produkce.

Nezvyklost této perspektivy zřetelně odrážíjí dva její důsledky. Tvrdí totiž něco, co se dosud zdálo nemyslitelné: že industriální společnost ve své *realizované podobě*, tedy v *nenápadném rouše normality* opouští jeviště světových dějin *zadním schodištěm vedlejších účinků, které vyvolává*, a nikoli snad politickým

výbuchem (revolucí, demokratickými volbami), jak to dosud jedi-
dině předvídalý obrázkový knížky sociální teorie. A dále tato per-
spektiva říká, že „antimodernistický“ scénář, který v současnosti
zneklidňuje svět – kritika vědy, techniky a pokroku, nová sociál-
ní hnutí –, není s modernou v rozporu, nýbrž je výrazem jejího
konsekventního dalšího vývoje překračujícího projekt industriál-
ní společnosti.

*O*becný obsah moderny se dostává do protikladu k svým fo-
silizovaným a okleštěným formám v projektu industriální spo-
lečnosti. Tomuto nahlédnutí brání nepřekonaný a dosud sotva
rozpoznaný *mýtus*, jemuž v podstatné míře podléhalo společen-
ské myšlení v devatenáctém století a jenž vrhá svůj stín i na po-
slední třetinu století dvacátého: mýtus, podle něhož vyspělá in-
dustriální společnost se svými schématy práce a života, se svými
sektory produkce a se svým myšlením v kategoriích economic-
kého růstu, se svým pojmáním vědy a techniky a se svými for-
mami demokracie je společností *veskrze moderní* a představuje
vrchol moderny, o jehož překonání nelze vůbec smysluplně uva-
žovat. Tento mýtus bývá vyjadřován mnoha způsoby. K nejpu-
sobivějším patří špatný vtíp o *konci dějin společnosti*. Tato idea
přímo fascinuje ve svých optimistických i pesimistických vari-
antách myšlení epochy, v níž natrvalo nastavený systém inovace
začíná díky své vlastní dynamice revidovat sám sebe. Myslet na
možnost společenské přeměny *uvnitř* moderny nemůžeme ani
proto, že teoretici industriálního kapitalismu učinili z této his-
torické podoby moderny, která zůstává v podstatných rysech po-
platna svému protějšku v devatenáctém století, *apriorní formu*.
V Kantem inspirované otázce po podmínkách, v jakých je možná
existence moderních společností, byly historicky determinované
rámce, konfliktní linie a principy fungování industriálního kapi-
talismu povýšeny na nutné aspekty moderny vůbec. Svědčí o tom
i kuriózní způsob, jakým se v sociálněvědním bádání dodnes pod-
souvá, že v industriální společnosti se všechno – rodina, povola-
ní, podnik, třída, námezdní práce, věda – mění, a že všechno,
co je podstatné – rodina, povolání, podnik, třída, námezdní práce,
věda – se zároveň *nemění*.

Naléhavěji než kdykoli dříve potřebujeme pojmový aparát, který nám bez falešně chápaného, s bolestným loučením spojeného obratu k věčně starému novému a s dobrými vztahy k nevýdobytým pokladům tradice umožní nově myslet ono nové, které se přes nás valí, a dovolí nám s ním žít a jednat. Přijít na stopu novým pojmům, které se dnes už ukazují pod troskami pojmů starých, je obtížným úkolem. Pro jedny zavání „změnou systému“ a spadá do šedé zóny kompetencí spojených s ochranou ústavy. Druzí se uchýlili k základním přesvědčením a pro věrnost linii vyvzdorovanou proti nejvnitřnějšímu vlastnímu citění a nabývající mnoha forem – marxismus, feminismus, kvantitativní myšlení, specializace – začínají nyní útočit na všechno, co zavání stopami nestálého úchylkářství.

Nicméně nebo právě proto: svět nezaniká, a v žádném případě ne proto, že dnes zaniká svět devatenáctého století. I to je ovšem přepjaté. Tak stabilní společenský svět devatenáctého století, jak je známo, nikdy nebyl. Již několikrát se zhroutil – v myšlení. Tam byl ve skutečnosti pohřben dříve, než se opravdu zrodil. Jsme svědky toho, že vize rozvinuté v Nietzscheových představách nebo v jevištně inscenovaných manželských a rodinných dramatech mezitím už *klasické* (to znamená staré) literární moderny se skutečně (více či méně) *reprezentativním* způsobem odehrávají v dnešních kuchyních a ložnicích. Děje se tedy to, co bylo myšleno už dávno. A děje se to stále se – zhruba – půlstoletým nebo stoletým zpožděním. A děje se to už déle. A bude se to také nepochybně dít ještě déle. A neděje se ještě vůbec nic.

Zakoušíme ovšem také – a nezávisle na tom, co bylo literárně myšleno už dříve – že se *musí žít dál*. Zakoušíme takříkajíc, co se děje, když v Ibsenově dramatu spadla opona. Prožíváme nejevištní skutečnost poměšťanské epochy. Nebo se zřetelem k civilizačním rizikům: jsme dědici kulturní kritiky, která se *stala reálnou* a která se právě proto už nemůže diagnózou kulturní kritiky spokojit, neboť ta byla přece vždy spíše míněna jako varovný pesimismus vzhledem k budoucnosti. Celá jedna epocha nemůže sklouznout do prostoru vymykajícího se dosavadním kategoriím, aniž toto vymykání bude jednou postřehnuto a označeno jakožto

to, čím samo je: jakožto za sebe sama prodloužený nárok minulosti na řád, jemuž se vymkla přítomnost i budoucnost.

V následujících kapitolách se v konfrontaci s vývojovými tendencemi v ústředních oblastech společenské praxe pokusíme znovu uchopit nit sociohistorického myšlení a prodloužit ji za meze pojmového aparátu industriální společnosti (ve všech jeho variantách). Vůdčí idea reflexivní modernizace industriální společnosti bude rozvinuta ze dvou stran. Nejprve bude na příkladu *produkce bohatství a produkce rizika* objasněna vzájemná spojitost kontinuity a přelomu. Naše hodnocení zní tak, že zatímco v industriální společnosti „logika“ produkce bohatství dominuje nad „logikou“ produkce rizika, v rizikové společnosti se tento poměr převrací (I. část). Síly produkce ztratily v procesech reflexivní modernizace svoji nevinnost. Zisk moci spjatý s technicko-ekonomickým pokrokem je ve stále větší míře zastíňován produkcí rizik. Ta se pouze v raném stadiu nechají legitimizovat jako „latentní vedlejší účinky“. Ty zároveň s univerzalizací rizik, s veřejnou kritikou a (anti-)vědeckým zkoumáním odkládají závoj latence a získávají v sociálních a politických konfrontacích nový a centrální význam. Tato „logika“ produkce a rozdělení rizika je osvětlena srovnáním s „logikou“ rozdělení bohatství (která doposud určovala myšlení v rámci sociální teorie). Ústřední místo zaujímají rizika a důsledky modernizace, které se projevují ireverzibilním ohrožením života rostlin, zvířat i lidí. Nelze je už – jak tomu bylo v devatenáctém a v první polovině dvacátého století u rizik spjatých s průmyslovými podniky a s povoláním – ohraničit lokálně nebo s přihlédnutím ke specifickým skupinám, nýbrž obsahují v sobě tendenci ke globalizaci, která zahrnuje produkci i reprodukci a přesahuje státní hranice a v tomto smyslu vede ke vzniku *nadnárodních* a *třídně nespecifikovaných globálních hrozeb* s novou sociální a politickou dynamikou (1. a 2. kapitola).

Tato „sociální ohrožení“ a jejich kulturní a politický potenciál představují nicméně jen jednu stránku rizikové společnosti. Její druhá stránka se ukáže, jestliže soustředíme pozornost na *iminentní rozpory mezi modernou a antimodernou v základech industriální společnosti* (II. a III. část). Na jedné straně je industriální společnost projektována jako společnost velkých skupin ve smy-

slu společenských tříd či vrstev, a to včera, dnes i pro veškerou budoucnost. Na druhé straně zůstávají třídy odkázány na platnost sociálních třídně založených *kultur* a *tradic*, které jsou však v poválečném vývoji Spolkové republiky Německo během modernizace spjaté se sociálním státem *detradicionalizovány* (3. kapitola).

Na jedné straně je společný život industriální společností normován a standardizován podle modelu nukleární rodiny. Na druhé straně spočívá nukleární rodina na „stavovský“ příkazných genderových rolích mužů a žen, které se v kontinuitě modernizačních procesů (zapojení žen do vzdělávacího procesu a do trhu práce) začínají rozpadat. Tím se však dostává do pohybu poměr produkce a reprodukce stejně jako všechno, co je v industriální „tradici nukleární rodiny“ vzájemně spojeno: manželství, rodičovství, sexualita, láska atd. (4. kapitola).

Na jedné straně je industriální společnost myšlena v kategoriích *společnosti (výdělečné) práce*. Na druhé straně míří aktuální racionalizační opatření právě na základní schémata s ní spojeného řádu: flexibilizace pracovní doby a pracoviště stírá hranice mezi prací a ne-prací. Mikroelektronika umožňuje novým způsobem propojit jednotlivá oddělení, podniky a konzumenty bez ohledu na sektory produkce. Tím jsou však modernizací „eliminovány“ dosavadní právní a sociální premisy systému zaměstnání: masová nezaměstnanost je v nových formách „*plurální neúplné* zaměstnanosti integrována“ do systému zaměstnání – se všemi riziky a šancemi, které jsou s tím spojeny (6. kapitola).

Na jedné straně je v industriální společnosti institucionalizována věda a zároveň s ní i *metodické pochybování*. Na druhé straně je toto pochybování (zprvu) omezeno na vnější sféru, na objekty výzkumu, zatímco základy a důsledky vědecké práce zůstávají proti vnitřně rozněcovanému skepticismu chráněny. Takto rozdělené pochybování je pro účely profesionalizace stejně nutné jako je vzhledem k nedělitelnému podezření z omylnosti labilní: vědecko-technický vývoj prochází ve své kontinuitě zlomem ve vnitřních i vnějších vztazích. Pochybování se rozšiřuje na základy a rizika vědecké práce – důsledkem je, že odvolávání se na vědu je současně *zobecněno a demystifikováno* (7. kapitola).

Na jedné straně jsou industriální společnosti realizovány požadavky a formy *parlamentní demokracie*. Na druhé straně je okruh platnosti těchto principů *oklešťován*. Subpolitický inovační proces „pokroku“ zůstává v kompetenci ekonomiky, vědy a technologie, pro které demokratické samozřejmosti prostě ztrácejí svou platnost. To se stává v kontinuitě modernizačních procesů problematickým všude tam, kde – vzhledem k umocněným a riskantním produkčním silám – přejala při utváření společnosti vedoucí roli místo politiky subpolitika (8. kapitola).

Jinými slovy, do projektu industriální společnosti jsou rozmanitým způsobem – například ve spojitosti se schematicou „tříd“, „nukleární rodiny“, „práce v povolání“ a s pojmáním „vědy“, „pokroku“ a „demokracie“ – zabudovány prvky *tradicionality inherentní industriálnímu systému*, jejíž základy se v procesech reflexivní modernizace rozpadají a jsou eliminovány. Ať to zní jakkoli podivně, dobové iritace, jež jsou tím vyvolávány, jsou veskrze výsledkem *úspěchu* modernizačních procesů, které nyní už neprobíhají v liniích a kategoriích industriální společnosti, nýbrž *proti* nim. Prožíváme změnu základů změny. Možnost myslet něco takového ovšem předpokládá, že obraz industriální společnosti bude zrevidován. Ta je ve svém základě společností *polomoderní* a *antimoderna*, která je v ní zabudována, není ničím starým či tradičním, nýbrž *konstruktem a produktem industriální společnosti*. Strukturální obraz industriální společnosti se zakládá na *rozporu* mezi univerzálním obsahem moderny a funkční strukturou jejích institucí, v nichž se tento obsah může realizovat jen *partikulárně* a *selektivně*. To však znamená, že *industriální společnost se při své seberealizaci sama destabilizuje*. Kontinuita se stává „příčinou“ přelomu. Lidé jsou *osvobožováni* od životních forem a jistot industriální epochy moderny – podobně jako byli v době reformace „propuštěni“ ze světské náruče církve do společnosti. Otřesy, které to vyvolává, tvoří druhou stránku rizikové společnosti. Systém souřadnic, do něhož jsou zasazeny život a myšlení industriální moderny – osy, jež tvoří rodina a povolání, víra ve vědu a pokrok –, se začíná otřásat a vzniká nový přísvit šancí a rizik – vyvstávají vlastní kontury rizikové společnosti. Je možné mluvit o šancích? V rizikové společnosti jsou

i principy moderny obžalovávány pro svou polovičitost v industriální společnosti.

Tato kniha odráží rozmanitým způsobem proces odhalování a učení se, jímž prošel její autor. Na konci každé kapitoly jsem byl moudřejší než na jejím začátku. Pociťoval jsem silné pokušení celou knihu počínaje jejím závěrem znovu promyslet a přepsat. Nechyběl na to jen čas. Bylo by opět vzniklo jen nové přechodné stadium. To znovu podtrhuje procesuální povahu argumentace, což v žádném případě nemá být chápáno jako bianko šek pro možné námitky. Čtenáři to poskytuje výhodu, že může jednotlivé kapitoly číst i odděleně nebo v jiném pořadí a promýšlet je s ohledem na vědomou výzvu ke spolupráci, diskusi a dalšímu pokračování.

Snad každý, kdo je mi blízký, byl v některém okamžiku konfrontován s rozsáhlými předběžnými podobami tohoto textu a s prosbou o komentář. A leckdo i se stále znovu se vynořujícími variantami, ne vždy k vlastní radosti. Všechno do textu vplynulo. Tuto spolupráci, na které se podíleli především mladí vědci z mého pracovního okruhu, není možné ani v textu, ani v této předmluvě přiměřeně ocenit. Stala se pro mne neskonale povzbuzující zkušeností. Některé části knihy jsou přímo plagiátem osobních rozhovorů a společných prožitků. Bez možnosti uvést všechna jména chci poděkovat Elizabeth Beckové-Gernsheimové za naši nekaždodennost v každodennosti, za společně prožívané ideje a za ničím neovlivnitelný nedostatek respektu, Marii Rerrichové za četné myšlenkové podněty a rozhovory a za komplikované zpracovávání materiálů, Renatě Schützové za její nebesky nakažlivou filosofickou zvědavost a za inspirující vize, Wolfgangu Bonssovi za přínosné diskuse téměř ke všem částem textu, Peteru Bergerovi za písemné zaznamenání jeho užitečných námitek, Christophu Lauovi za spolupromyšlení a upřesnění argumentací, Hermannu Stumpfovi a Peteru Soppovi za množství poukazů a za nápadité zajišťování literatury a empirického materiálu, Angelice Schachtové a Gerlindě Müllerové za spolehlivost a přemýšlivé úsilí při psaní textu.

Skvělým kolegiálním povzbuzováním mi také pomohli Karl Martin Bolte, Heinz Hartmann a Leopold Rosenmayr. Opakování

a falešné obrazy, které text ještě nyní obsahuje, jsou jen znamením záměrné nedokonalosti.

Kdo má dojem, že tu a tam rozpoznává mezi řádky třpyt jezerní hladiny, nemýlí se. Rozsáhlé části textu byly napsány v přírodě, na pahorku nad Starnberským jezerem a za jeho živé účasti. Nejedn komentář světla, větru a mraků byl ihned zapracován. Za toto nezvyklé pracoviště – obdařené většinou zářící oblohou – vděčím pohostinné péči paní Ruhdorferové a celé její rodiny, která udržovala i pasoucí se zvířata a hrající si děti v nezbytné vzdálenosti.

Nadace Volkswagenwerk mi udělením akademického stipendia poskytla volný čas, bez něhož bych pravděpodobně nikdy nepodstoupil dobrodružství této argumentace. Moji bamberští kolegové Peter Gross a Laszlo Vaskovics vyslovili souhlas s přesunutím jejich volného badatelského semestru v můj prospěch. Všem upřímně děkuji – aniž bych jim chtěl jakkoli přičítat spoluvinu na svých omylech a přepjatých závěrech. Zvláštní dík patří také těm, kdo nerušili můj klid a snášeli moje mlčení.

Bamberg – Mnichov, duben 1986

Ulrich Beck

První část

Na vulkánu civilizace: kontury
rizikové společnosti

Kapitola I

O logice rozdělení bohatství a rizika

V pokročilé moderně je společenská produkce *bohatství* systematicky doprovázena produkcí *rizik*. Tomu odpovídá, že problémy a konflikty spojené s rozdělováním ve společnosti nedostatku jsou překryty oněmi problémy a konflikty, které vznikají v souvislosti s produkcí, definováním a rozdělením rizik vytvářených vědou a technikou.

Tento přechod od logiky rozdělení bohatství ve společnosti nedostatku k logice rozdělení rizik v rozvinuté moderně je historicky spojen s (nejméně) dvěma podmínkami. Uskutečňuje se – jak je dnes možné rozpoznat – za prvé tam a v té míře, v jaké je díky dosažené úrovni lidských a technologických výrobních sil a prostřednictvím právních a sociálních státem vytvářených forem zabezpečení a regulací možné snížit a sociálně vyloučit *skutečnou materiální nouzi*. Za druhé závisí tato změna kategorie na tom, že během exponenciálního růstu výrobních sil v procesu modernizace je v dosud nepoznaném rozsahu otevírána cesta rizikům a potenciálům sebeohrožení.*

V míře, v jaké se uplatňují tyto podmínky, je jeden historický typ myšlení a jednání relativizován či překrýván typem jiným. Pojem „industriální či třídní společnost“ (v nejširším smyslu Marxově a Weberově) kroužil kolem otázky, jak může být společ-

* *Modernizací* se rozumějí vlny technologické racionalizace a změny v práci a organizaci, je v ní ale také zahrnuto mnoho dalšího: změna sociálních charakteristik a standardních biografií, životních stylů a forem lásky, struktur vlivu a moci, forem politického útlaču a politické participace, způsobů pojmání skutečnosti a norem poznání. Pluh, parní lokomotiva a mikročip jsou v sociálněvědním chápání modernizace očividnými indikátory mnohem hlouběji zasahujícího a celou sociální strukturu postihujícího a přetvářejícího procesu, během něhož se posléze mění *zdroje jistoty*, z nichž čerpá život (Koselleck, 1977, Lepsius, 1977, Eisenstadt, 1979). Obvykle se činí rozdíl mezi modernizací a industrializací. Kvůli jazykovému zjednodušení zde většinou hovoříme o „modernizaci“ ve smyslu nadřazeného pojmu.

čensky vyprodukované bohatství rozděleno sociálně nerovným a zároveň „legitimním“ způsobem. To se částečně prolíná s novým *paradigmatem rizikové společnosti*, které ve svém základě spočívá na řešení podobného, ale přesto zcela odlišného problému. Jak je možné zabránit rizikům a ohrožením systematicky spoluprodukovaným v pokročilém procesu modernizace, jak je lze bagatelizovat, dramatizovat či usměrnit a jak mohou být tam, kde už jednou v podobě „latentních vedlejších účinků“ spatřila světlo světa, limitována a rozptýlena tak, aby ani nebránila modernizačnímu procesu, ani nepřekročila hranice (ekologicky, medicínsky, psychologicky, sociálně) „přípustného“?

Nejde tedy už – nebo ne už výlučně – o zužitkování přírody, o osvobození člověka od tradičních tlaků, nýbrž také a v podstatné míře o problémy vyplývající z technicko-ekonomického vývoje samého. Proces modernizace se stává „*reflexivním*“, stává se sám sobě tématem a problémem. Otázky vývoje a nasazení technologií (v oblasti přírody, společnosti a osobnosti) jsou překrývány otázkami politického a vědeckého „zvládání“ – řízení, odhalování, integrování, obcházení, zastírání – rizik aktuálně nebo potenciálně uplatnitelných technologií se zřetelem k relevantním horizontům, které je třeba zvlášť definovat. Zároveň s riziky sílí i přísliby bezpečnosti a musí být tváří v tvář bdělé a kritické veřejnosti stále znovu stvrzovány kosmetickými nebo skutečnými zásahy do technicko-ekonomického vývoje.

Obě „paradigmata“ sociální nerovnosti jsou systematicky spojována s určitými etapami procesu modernizace. Rozdělování společensky vyprodukovaného bohatství a konflikty s ním spojené stojí v popředí zájmu tak dlouho, dokud je myšlení a jednání lidí v určitých zemích a společnostech (dnes ve velkých částech takzvaného třetího světa) ovládáno očividnou materiální nouzí, „diktaturou nedostatku“. V podmínkách společnosti nedostatku se proces modernizace uskutečňuje a je veden požadavkem otevřít klíčem vědecko-technického rozvoje brány ke skrytým zdrojům společenského bohatství. Tyto přísliby osvobození od nezaviněné chudoby a závislosti tvoří základ jednání, myšlení a bádání v kategoriích sociální nerovnosti, a to od třídní společnosti přes společnost sociálních vrstev až po společnost

individualizovanou. V západních, vysoce rozvinutých, bohatých státech blahobytu dochází k dvojímu procesu: na jedné straně ztrácí boj o „denní chléb“ – ve srovnání s materiálním zaopatřením existujícím až do první poloviny dvacátého století a s hladem ohrožovaným třetím světem – onu naléhavost ústředního problému zatlačujícího vše ostatní do pozadí. Na místo hladu nastupují u mnoha lidí „problémy“ spojené s „tlustým břichem“ (k problému „nové chudoby“ viz s. 142n.). Proces modernizace tak přichází o svoji dosavadní legitimizační základnu, již představoval boj proti evidentnímu nedostatku, v jehož jménu byli lidé připraveni přijmout i tak mnohé (ne už zcela) neviděné vedlejší důsledky.

Souběžně se šíří vědomí, že zdroje bohatství jsou „znečištěny“ narůstajícím „ohrožením vedlejšími důsledky“. Není to v žádném případě nic nového, při úsilí o překonání bídy to však dlouho zůstávalo nezpozorováno. Tato temná stránka nabývá nadto na významu neúměrným rozvojem výrobních sil. V procesu modernizace jsou ve stále větší míře uvolňovány i *destruktivní* síly, před nimiž zůstává lidská představivost bezradně stát. Oba zdroje živí stále sílící kritiku modernizace, která halasně a v konfliktním duchu určuje veřejné diskuse.

Z hlediska systematické argumentace se v kontinuitě modernizačních procesů začínají dříve či později prolínat sociální situace a konflikty společnosti „rozdělující bohatství“ a společnosti „rozdělující rizika“. Ve Spolkové republice stojíme nejpozději od sedmdesátých let na počátku tohoto přechodu – tak zní moje teze. To znamená, že se zde překrývají oba druhy témat a konfliktů. Nežijeme *zatím ještě* v rizikové společnosti, ale nežijeme také *už jen* v konfliktech spojených s rozdělováním ve společnostech nedostatku. V míře, v jaké se tento přechod uskutečňuje, dochází také skutečně ke společenské změně, která přesahuje dosavadní kategorie a cesty myšlení a jednání.

Má pojem rizika onen sociohistorický význam, jaký se mu zde přikládá? Nejde snad jen o prapůvodní fenomén lidského jednání? Nejsou rizika právě znakem epochy industriální společnosti, vůči níž zde mají být vymezena? Zajisté, rizika nejsou vynálezem novověku. Ten, kdo se – jako Kolumbus – vydal na cestu, aby objevil

nové země a kontinenty, na sebe bral „rizika“. Byla to však rizika *osobní*, nešlo o situace globálního ohrožení, jaké vznikají pro celé lidstvo nukleárním štěpením nebo skladováním radioaktivního odpadu. Slovo „riziko“ mělo v oné epoše příděch odvahy a dobrodružství, a ne možného sebezničení života na zemi.

I lesy již umírají řadu století – nejprve přeměnou v pole, později bezohledným mýcením. Dnes však odumírají *globálně*, a sice jako *implicitní* důsledek industrializace – se zcela jinými sociálními a politickými dopady. Jsou tím postiženy např. také a právě země s bohatými lesy (jako Norsko a Švédsko), které téměř nemají průmyslová odvětví intenzivně produkující škodlivé látky, musí ale umírajícími lesy, rostlinami a zvířecími druhy platit účty za produkci škodlivých látek v jiných vysoce industrializovaných zemích.

Vypravuje se, že námořníci, kteří v devatenáctém století spadli do Temže, neutonuli, ale zadusili se páchnoucími výpary a jedovatými parami této londýnské stoky. Také chůze úzkými uličkami středověkého města byla asi pro nos tvrdým trestem. „Všude se hromadí výkaly, v alejích, u závor, v drožkách... Fasády pařížských domů jsou rozleptány močí... Společensky organizovaná zácpa hrozí, že vtáhne celou Paříž do procesu hnilobného rozkladu.“ (A. Corbin, 1984, s. 41n.) Je nicméně očividné, že tehdejší podoby ohrožení dráždily na rozdíl od podob dnešních nos nebo oči, že se tedy daly vnímat smysly, zatímco dnešní civilizační rizika se příznačně vnímání vymykají a jejich domovem je spíše sféra chemicko-fyzikálních vzorců (např. toxické substance v potravinách, atomové ohrožení). S tím přímo souvisí i další rozdíl. Tehdy mohlo být ohrožení připsáno *nedostatečnému* vybavení hygienickou technologií. Dnes je jeho základem průmyslová *nad*-produkce. Dnešní rizika a ohrožení se tedy od vnějškově často podobných rizik a ohrožení středověkých podstatně liší *globálním rozměrem* ohrožení (člověk, zvíře, rostlina) a jeho *moderními* příčinami. Jsou to *rizika modernizace*. Jsou *souhrnným produktem* industriální mašinerie pokroku a při jejím dalším vývoji se *systematicky* vyhrocují.

Je jisté, že rizika industriálního vývoje jsou stejně stará jako tento vývoj sám. Devatenácté století bylo udržováno v napětí

zbídačením velkých částí obyvatelstva – „rizikem chudoby“. Tématem racionalizačních procesů a s nimi spojených sociálních konfliktů, forem zabezpečení (a výzkumů) jsou již dlouho „rizika kvalifikace“ a „zdravotní rizika“. Rizika, na která se soustřeďuje další text a která již několik let zneklidňují veřejnost, se nicméně vyznačují novou kvalitou. Formy postižení, ke kterým vedou, nejsou už vázány na místo svého vzniku – na průmyslový podnik. Ohrožují svou povahou *život* na této zemi, a to ve *všech* jeho projevech. Ve srovnání s nimi patří rizika prvotní industrializace, spjatá s povoláním, do jiné epochy. Nebezpečí, jaká představují vysoce rozvinuté výrobní síly chemické a nukleární povahy, ruší ony základy a kategorie, v jejichž rámci jsme až dosud mysleli a jednali – patří k nim prostor a čas, práce a volný čas, podnik a národní stát, a dokonce i hranice mezi vojenskými bloky a kontinenty.

Těžištěm těchto úvah je sociální architektura a politická dynamika takových potenciálů civilizačního sebeohrožení. Argumentaci lze předběžně načrtnout v podobě *pěti* tezí:

- (1) Rizika, která jsou vytvářena na nejpokročilejším stupni vývoje výrobních sil – v prvním řadě tu mám na mysli radioaktivitu, která naprosto uniká bezprostřednímu lidskému vnímání, ale také škodlivé a toxické substance ve vzduchu, vodě a potravinách a s nimi související krátkodobé a dlouhodobé důsledky pro rostliny, zvířata a lidi –, se podstatně liší od forem bohatství. Vyvolávají systémově podmíněná, často *ireverzibilní* poškození, zůstávají v zásadě většinou *neviditelná*, vyžadují *kauzální interpretace*, vyjevují se tedy teprve a jedině ve (vědeckém příp. antivědeckém) *vědění* o nich a mohou v něm být měněna, zmenšována či zvětšována, dramatizována nebo bagatelizována, a potud jsou ve zvláštní míře *otevřena procesům sociálního definování*. Média a místa spojená s definováním rizik tak získávají klíčové společenskopolitické postavení.
- (2) Rozdělení a růst rizik vyvolávají *situace sociálního ohrožení*. Ty sice v některých dimenzích vyplývají z nerovné situace tříd a vrstev, vykazují však podstatně odlišnou logiku rozdělení: rizika modernizace zasahují dříve nebo později i ty, kdo je vytvářejí nebo z nich těží. Obsahují v sobě *bumerangový efekt*, který

rozbíjí třídní schéma. Ani bohatí a mocní si před nimi nejsou jisti. A nejde jen o zdravotní ohrožení, ale také o ohrožení legitimizace, majetku a zisku: se sociálním uznáním rizik modernizace jsou spojeny možnosti *ekologického znehodnocení a vyvlastnění*, které se dostávají rozmanitým způsobem a systematicky do rozporu se zájmy motivovanými ziskem a majetkem a pohánějícími proces industrializace. Rizika zároveň vytvářejí *nové mezinárodní nerovnosti*, na jedné straně mezi třetím světem a industriálními státy a na druhé straně mezi industriálními státy samými. Podkopávají strukturu kompetencí národních států. Vzhledem k univerzální a nadnárodní cirkulaci škodlivých látek se život stébla trávy v bavorském lese stává nakonec závislým na uzavření a dodržování mezinárodních dohod.

- (3) Rozšiřování a tržní využívání rizik se nicméně nijak nepříčí logice kapitalistického vývoje, ale naopak ji pozvedá na nový stupeň. Rizika modernizace představují *big business*. Jsou to ony ekonomy hledané nenasytné potřeby. Hlad je možné utišit, potřeby uspokojit. Civilizační rizika jsou však *bezedným sudem potřeb*, nenasytným, nekonečným, sebedprodukujícím. S Luhmannem bychom mohli říci, že riziky se ekonomika stává „autoreferenční“, nezávislou na daném okolí uspokojování lidských potřeb. To však znamená, že industriální společnost vytváří ekonomickou exploataci rizik, která sama vyvolává, situace ohrožení i politický potenciál rizikové společnosti.
- (4) Bohatství je možné *vlastnit*, rizikům je člověk *vystaven*; jsou jakoby civilizačně *připsána*. Řekneme-li to stroze a schematicky: v situacích tříd a vrstev bytí určuje vědomí, zatímco v situacích ohrožení *vědomí určuje bytí*. Vědomí nabývá nového politického významu. Proto musí být politický potenciál rizikové společnosti rozpracováván a analyzován v rámci sociologie a teorie vzniku a šíření *vědění o rizicích*.
- (5) Sociálně uznaná rizika, jak poprvé zřetelně ukazuje příklad diskusí o odumírání lesů, v sobě obsahují zvláštní politickou roznětku: to, co bylo až dosud pokládáno za *nepolitické* – *odstraňování „příčin“ v rámci vlastního procesu industrializace* – se stává *politickým*. Veřejnost a politika náhle zasahují

do intimní sféry podnikového managementu – do plánování produkce, technického vybavení atd. Přitom se názorně ukazuje, oč ve veřejném sporu o definici rizik ve skutečnosti jde: nejen o následné zdravotní problémy postihující přírodu a člověka, nýbrž o *sociální, ekonomické a politické důsledky těchto vedlejších důsledků* – patří k nim hroustící se trhy, znehodnocování kapitálu, byrokratické kontroly podnikového rozhodování, otevírání nových trhů, gigantické náklady, soudní procedury, ztráta tváře. V rizikové společnosti tak menšími či většími skoky vzniká – v souvislosti s poplachem vyvolaným smogem, s únikem toxických látek atd. – *politický potenciál katastrof*. Jejich odvrácení a zvládnutí může zahrnovat *reorganizaci moci a kompetencí*. Riziková společnost je společností *katastrof*. Hrozí v ní nebezpečí, že výjimečný stav se stane stavem normálním.

1. Distribuce škodlivých látek v kontextu přírodních věd a situace sociálního ohrožení

Diskuse o obsahu škodlivých a toxických látek ve vzduchu, vodě a potravinách stejně jako debata o ničivých zásazích do přírody a životního prostředí je zcela obecně nadále vedena výlučně nebo převážně v kategoriích a formulích *přírodních věd*. Zůstává přitom nerozpoznáno, že přírodovědné „formule zbídačení“ mají sociální, kulturní a politický význam. Hrozí proto nebezpečí, že diskuse o životním prostředí vedená v chemicko-biologicko-technických kategoriích bude na člověka pohlížet jen jako na *organickou aparaturu*. Vystavuje se tak ovšem nebezpečí, že se dopustí téže chyby, kterou právem vytýkala onomu dlouho převládajícímu optimismu industriálního pokroku: hrozí jí, že se zúží v diskusi o přírodě *bez člověka*, bez otázky po sociálním a kulturním významu. Právě diskuse posledních desetiletí, během nichž byl opět jednou předestřen a prezentován celý arzenál argumentů kritizujících techniku a průmysl, zůstaly v zásadě *technokratické* a *naturalistické*. Vyčerpávají se výměnou údajů a zaklínáním obsahů škodlivých látek ve vzduchu, vodě a potravinách,

poměrnými údaji o růstu obyvatelstva, o spotřebě energie, o potřebě potravin a nedostatku surovin atd., a činí to s takovým zá-
palem a soustředěním, jako by nikdy neexistoval někdo takový
jako Max Weber, který očividně mrhal časem, když dokazoval, že
bez současného přihlédnutí k sociálním mocenským a rozdělova-
cím strukturám, byrokratickým aparátům, vládnoucím normám
a racionalitám je něco takového nicneříkající nebo nesmyslné,
pravděpodobně ale obojí zároveň. Nepozorovaně se vloudilo po-
jetí, které redukuje modernu na referenční rámec techniky a pří-
rody ve smyslu pachatele a oběti. Tomuto myšlení (a také poli-
tickému environmentálnímu hnutí) zůstávají od počátku skryty
sociální, politické a kulturní obsahy a důsledky rizik spojených
s modernizací.

Ukažme to na příkladu. Rada expertů pro otázky životního pro-
středí (Rat der Sachverständigen für Umweltfragen) ve svém po-
sudku konstatuje, že „v mateřském mléce je často v povážlivých
koncentracích zjišťován betahehexachlorcyklohexan, hexachlor-
benzol a DDT“ (1985, s. 33). Tyto toxické substance jsou obsa-
ženy v prostředcích na ochranu rostlin, které byly mezitím sta-
ženy z oběhu. Jejich původ je nejasný (tamtéž). Na jiném místě
čteme, že „zatížení obyvatelstva olovem je v průměru nezávažné“
(s. 35). Co se za tím skrývá? Možná – použijeme-li analogie – ná-
sledující rozdělení: dva muži mají dvě jablka. Jeden z nich sní
obě dvě. V *průměru* tedy každý snědl jedno jablko. Kdybychom
tuto výpověď přenesli na rozdělení potravin ve světovém mě-
řítku, znamenala by tedy, že všichni lidé na této zemi jsou „v prů-
měru“ syti. Jde o zcela zřejmý cynismus. Na jedné části země
umírají lidé hladem, zatímco na druhé se problémy způsobené
nadměrnou výživou staly prvořadým činitelem růstu výdajů. Je
ovšem možné, že v aplikaci na škodlivé a toxické látky tato výpo-
věď cynická *není*. Že tedy *průměrné* zatížení *všech* skupin oby-
vatelstva je také zatížením *skutečným*. Víme to ale? Není předpo-
kladem pro obhajitelnost takového tvrzení vědět, jaké jiné jedy
jsou lidé nuceni vdechovat a polykat? Zarážející je ona *samozřej-
most*, s jakou se klade otázka „průměru“. Ten, kdo se táže po prů-
měru, vylučuje tím už existenci sociálně nerovných situací ohro-
žení. Právě o ní ale nemůže nic vědět. Existují možná skupiny

a životní podmínky, pro něž je onen „v průměru nezávažný“ obsah olova aj. *životu nebezpečný*.

Další věta expertizy zní: „Pouze v blízkosti průmyslových emitentů bývají někdy u dětí zjišťovány závažné koncentrace olova.“ Příznačná je nejen skutečnost, že jak v této, tak i v ostatních bilancích z oblasti životního prostředí a škodlivých látek chybí jakákoli sociální diferenciacie. A příznačné je také to, *jak* se diferencuje: z *regionálních* hledisek, pokud jde o zdroje emisí, a podle *věkových* rozdílů – v obou případech jde o kritéria, která jsou zdomácněná v *biologickém* (či obecněji řečeno přírodovědném) myšlení. Nelze to přičítat k tíži grémiím expertů. Jen to věrně odráží obecné vědecké a společenské myšlení ve vztahu k problémům životního prostředí. Ty jsou v široké míře pokládány za záležitost přírody a techniky, ekonomie a medicíny. Podiv přitom vzbuzuje, že industriální zatěžování životního prostředí a ničení přírody s jeho mnohonásobnými dopady na zdraví a společný život lidí, které se objevují teprve ve vysoce rozvinutých společnostech, je charakterizováno *ztrátou sociálního myšlení*. K té se druží groteskní fakt, že tato absence není nikomu – ani samým sociologům – nijak nápadná.

Kladou se otázky a pátrá se po rozdělení škodlivých látek, jedů a zatěžujících substancí obsažených ve vodě, vzduchu, půdě, potravinách atd. Výsledky jsou v regionálně diferencované podobě předkládány vyděšené veřejnosti jako mnohobarevné „mapy životního prostředí“. Pokud má být tímto způsobem popsán stav životního prostředí, je tento způsob popisu a zkoumání zřejmě přiměřený. Jestliže jsou z něho ale vyvozovány *důsledky pro lidi*, pak dochází v myšlení tvořícím jeho základ ke *zkratům*. Buď se šmahem podsouvá, že *všichni* lidé – nezávisle na příjmu, vzdělání, povolání a s tím spojených možnostech a zvyklostech v oblasti stravy, bydlení a volného času – jsou ve zkoumaných regionálních centrech výskytu škodlivých látek zatíženi *rovnoměrně* (což by se teprve mělo dokázat). Anebo se lidé a míra jejich postižení nakonec vůbec neberou v úvahu a mluví se právě jen o škodlivých látkách a o jejich rozdělení a účincích na daný region.

Debata o škodlivých látkách vedená v kategoriích přírodních věd se v souladu s tím pohybuje mezi chybným vyvozováním

sociálních forem postižení z forem biologických a takovým uvažováním o přírodě a životním prostředí, které nechává stranou selektivní postižení lidí i sociální a kulturní významy, které jsou s tím spojeny. Současně se nebere v úvahu, že *tytéž* škodlivé látky mohou mít v závislosti na věku, pohlaví, stravovacích návycích, druhu práce, informacích, vzdělání atd. pro *různé* lidi zcela *různý* význam.

Obzvlášť závažným problémem je to, že výzkumy, které vycházejí jen z jednotlivých škodlivých substancí, nemohou *nikdy* zjistit koncentraci škodlivých látek v *člověku*. To, co může být z hlediska jednotlivého produktu „nezávažné“, je možná krajně závažné v oné „sběrné nádrži“, jakou se „konečný spotřebitel“, člověk, stal v pokročilém stadiu totálního podřízení se diktátu trhu. Jde tu o *omyl tkvící v kategoriích*: analýza škodlivých látek orientovaná na přírodu a na produkty není s to podat odpověď na otázku závažnosti, alespoň pokud „závažnost“ a „nezávažnost“ má co dělat s lidmi, kteří tyto látky polykají a vdechují (podrobněji k tomu 2. kapitola, 2.). Je známo, že současné užívání několika léků může zrušit nebo umocnit účinek každého z nich. Člověk však (ještě) nežije jen samými léky. Vdechuje také škodlivé látky přítomné ve vzduchu, pije ty, které v sobě obsahuje voda, pojídá je v zelenině atd. Jinými slovy, jednotlivé nezávažnosti se mohou závažným způsobem sčítat. Stávají se tím – jak je to u součtů podle pravidel matematiky obvyklé – vždy méně závažnými?

2. O závislosti rizik modernizace na vědění

Rizika jsou podobně jako bohatství předmětem rozdělování a jedno i druhé vytváří určité situace – situace *ohrožení* a *třídní* situace. V obou případech však jde o zcela jiné statky a o jiné spory při jejich rozdělování. V případě společenského bohatství jde o spotřební statky, o příjmy, šance na vzdělání, majetek atd. jako o něco, čeho je nedostatek a oč je třeba usilovat. Ohrožení jsou naproti tomu *vedlejším* produktem modernizace vyplývajícím z *nadbytku*, *produktem*, *kterému je žádoucí zabránit*. Tato

ohrožení je třeba buď odstranit, anebo popřít a reinterpretovat. Proti pozitivní logice *přivlastnění* stojí *negativní logika eliminující distribuce*, vyhýbání se, popírání, reinterpretace.

Zatímco příjem, vzdělání atd. jsou pro jednotlivce statky, jež může konzumovat a bezprostředně zakoušet, je existence a rozdělení ohrožení a rizik něčím, co je *zásadně zprostředkováno argumentací*. Vlastní vnímání a oko nedokáže často rozpoznat, co poškozuje zdraví, co ničí přírodu, a dokonce i tam, kde je to zdánlivě zcela zřejmé, je vzhledem k sociální konstrukci pro „objektivní“ určení potřebný kvalifikovaný posudek expertů. Mnoho nových rizik (nukleární nebo chemické zamoření, škodlivé látky v potravinách, civilizační choroby) se naprosto vymyká lidské schopnosti bezprostředního vnímání. Do středu pozornosti se ve stále větší míře dostávají ohrožení, která jsou často pro ty, kdo jsou jim vystaveni, neviditelná a nevnímátná a často se třeba aktivně vůbec neprojeví za jejich života, ale až u jejich potomků; v každém případě jsou to ohrožení, která potřebují „perceptivní orgány“ vědy – *teorie, experimenty, měřicí přístroje* –, aby se vůbec stala „viditelnými“ a mohla být interpretována jako ohrožení. Paradigmatem těchto ohrožení jsou účinky radioaktivity vyvolávající genetické změny, které jsou pro postižené jedince nevnímátné a za nesmírného nervového zatížení je zcela vydávají – jak ukazuje nehoda reaktoru v Harrisburgu – všanc úsudku, omylům a sporům expertů.

Myšlení spojující to, co je odděleno: předpoklad kauzality

Tato závislost situací civilizačního ohrožení na vědění a jejich neviditelnost ovšem pro jejich pojmové určení nepostačuje; obsahují v sobě i další složky. Výpovědi o ohrožení nelze nikdy zredukovat na pouhé výpovědi o faktech. Konstitutivně obsahují jak *teoretickou*, tak i *normativní* komponentu. Zjištění „závažných koncentrací olova u dětí“ nebo „pesticidních látek v mateřském mléce“ představuje *jako takové* právě tak málo situaci civilizačního ohrožení jako koncentrace nitrátů v řekách nebo obsah kyslíčnicku siričitého ve vzduchu. Musí k němu přistoupit kauzální

interpretace, která prokáže, že jde o produkt industriálního způsobu produkce, o systémový vedlejší důsledek procesů modernizace. U sociálně uznaných rizik jsou tedy předpokládáni aktéři a instance modernizačního procesu se všemi svými dílčími zájmy a závislostmi a jsou uváděni do přímé, na modelu příčiny a účinku založené souvislosti se škodlivými jevy a hrozbami, které jsou od nich sociálně, obsahově, prostorově a časově zcela odděleny. Žena, která v třípokojovém bytě na předměstském mnichovském sídlišti kojí tříměsíčního Martina, je takto v „bezprostředním vztahu“ k chemickému průmyslu vyrábějícímu prostředky na ochranu rostlin, k zemědělčům, kteří jsou direktivami Evropského společenství nuceni k specializované masové produkci, k nadměrnému hnojení atd. V jakém okruhu se může či má pátrat po vedlejších důsledcích zůstává ve značné míře otevřenou otázkou. Dokonce i v tělech antarktických tučňáků byl nedávno prokázán zvýšený obsah DDT.

Tyto příklady ukazují dvě věci: za prvé to, že rizika modernizace se současně projevují jako lokálně specifická a jako *nespecificky univerzální*; za druhé se ukazuje, jak *nevypočitatelné, nepředvídatelné* jsou spletené cesty jejich škodlivého působení. U modernizačních rizik je to, co je od sebe obsahově a věcně, prostorově a časově odděleno, uváděno do kauzálního vztahu a zároveň i do kontextu sociální a právní odpovědnosti. Předpokládané kauzální souvislosti se však – jak víme nejpozději od Huma – zásadně vymykají našemu vnímání. Jsou to teorie. Musí být vždy přimýšleny, podkládány jako pravdivé, musí se v ně věřit. I v tomto smyslu jsou rizika *neviditelná*. Podkládaná kauzalita je vždy více či méně nejistá a provizorní. V tomto smyslu jde i u běžného vědomí o riziku o *teoretické*, a tedy *zvědečtělé* vědomí.

Implicitní etika

Ani toto kauzální spojení toho, co je institucionálně odděleno, však nepostačuje. Prožívaná rizika předpokládají *normativní horizont* ztracené bezpečnosti, zklamané důvěry. Rizika tedy zůstávají i tam, kde se mlčky objevují oděna do čísel a formulí, zásadně

vázána na existující stanovisko jako matematické kondenzace zklamaných představ o životě hodném žití. V tyto matematické formule se opět musí věřit, tj. nelze je jako takové prožít. V tomto smyslu jsou rizika objektivizovanými, negativními obrazy uto-
pií, v nichž je v procesu modernizace uchováváno a znovu oži-
vováno to, co je lidské nebo co z něho zbylo. Navzdory vši nepo-
znatelnosti nemůže být tento normativní horizont, který teprve
umožňuje nahlédnout rizikovost rizika, v poslední rovině nego-
vován zmatematizováním nebo experimentováním. Za všemi ob-
jektivizacemi vždy dříve či později vystoupí otázka *akceptace*,
a tím i staronová otázka: *Jak chceme žít?* Co je na člověku oním
lidským, na přírodě oním přírodním, které je třeba uchovat?
Mluví-li se stále častěji o „katastrofě“, je to v tomto smyslu nad-
sazeným, zradikalizovaným, objektivizovaným výrazem toho, že
takový vývoj *není chtěn*.

Tyto staronové otázky – co je člověk? jak se chováme k pří-
rodě? – je možné přesouvat sem a tam mezi každodenním živo-
tem, politikou a vědou. V nejpokročilejším vývojovém stadiu ci-
vilizace zaujímají opět nejpřednější místo na pořadu dne – a také
či případně právě tam, kde se ještě skrývají pod neviditelnou
čapkou matematických formulí a metodologických kontroverzí.
Konstatování rizik je formou, v jaké etika a zároveň s ní i filoso-
fie, kultura a politika znovu vyvstávají v centrech modernizace –
v ekonomice, v přírodních vědách i v technických disciplínách.
Konstatace rizik jsou dosud nerozpoznanou, nerozvinutou sym-
biózou přírodních a duchovních věd, racionality každodenního
života a racionality expertů, zájmu a faktu. Nejsou současně ani
jen jedním, ani jen druhým. Jsou obojím, a to v nové formě. Ne-
mohou už být v duchu specializace izolovány od jednoho či dru-
hého a rozvíjeny a specifikovány na základě standardů vlastní
racionality. Předpokládají součinnost překlenující zákopy disci-
plín, občanských skupin, podniků, administrace a politiky nebo
se mezi nimi rozpadají – což je pravděpodobnější – v protikladné
definice a *boje o definice*.

Vědecká a sociální racionalita

Podstatný a závažný důsledek tohoto stavu spočívá v tom, že v souvislosti s definicemi rizika se *rozpadá monopol věd na racionalitu*. Vždy existují navzájem si konkurující a konfliktní požadavky, zájmy a hlediska různých aktérů modernizace a jí vystavených skupin, které jsou v definicích rizika násilně spojovány ve smyslu příčiny a účinku, původce a poškozeného. Mnoho vědců přistupuje k práci s celým zápalem a patosem své objektivní racionality a jejich snaha o objektivitu roste jakoby úměrně politickému obsahu definic, které formulují. V samotných základech své práce však zůstávají odkázáni na *sociální*, a tudíž *předem jim zadaná* očekávání a hodnocení: kde a jak lze stanovit hranice mezi zatížením, které je *ještě* přípustné a které *už* přípustné není? Do jaké míry je u předpokládaných měřítek možný kompromis? Má se například připustit možnost ekologické katastrofy, aby mohly být uspokojeny ekonomické zájmy? Co je nutnost, co je *domnělá* nutnost a co je nutnost, kterou je *třeba změnit*?

Racionalitou věd vznášený nárok na *objektivní* stanovení obsahu rizika se permanentně sám oslabuje: za prvé se zakládá na *vrátkých spekulativních předpokladech*: a pohybuje se výlučně v rámci *pravděpodobnostních výpovědí*, jejichž bezpečnostní prognózy nemohou být přísně vzato vyvráceny ani *skutečnými* nehodami. Za druhé, aby bylo vůbec možné smysluplně hovořit o rizicích, je třeba přijmout kritérium *hodnoty*. Konstatování rizika se *zakládá* na matematických *možnostech* a společenských zájmech, a to i přímo tam, kde je prezentováno s technickou jistotou. Když se vědy zabývají civilizačními riziky, opustily už vždy svoji základnu experimentální logiky a vstoupily do polygaminího manželství s ekonomikou, politikou a etikou – nebo s nimi přesněji řečeno žijí v jakémsi „trvalém manželství bez oddacího listu“.

Tato skrytá vnější determinace ve výzkumu rizika se stává problémem přinejmenším tam, kde si vědci stále ještě osobují monopolní nárok na racionalitu. Studie o bezpečnosti reaktorů se omezují na hodnocení určitých *kvantifikovatelných* rizik se zřetelem k *pravděpodobným* nehodám. Dimenzionalita rizika je tedy už

od počátku omezena na *technickou zvládnutelnost*. Pro velké části obyvatelstva a pro odpůrce jaderné energie je naproti tomu ústřední otázkou *katastrofický potenciál* jaderné energie. I když je pravděpodobnost nehody pokládána za jakkoli nepatrnou, je příliš vysoká tam, kde *jediná* nehoda znamená zničení. Dále, ve veřejné diskusi hrají roli určité vlastnosti rizika, jimiž se studie o riziku vůbec nezabývají, jako například další šíření atomových zbraní, rozpor mezi lidským faktorem (omyl, selhání) a bezpečností, dlouhodobý charakter a ireverzibilita přijatých megatechnologických rozhodnutí, která si zahrávají s životem budoucích generací. Jinými slovy, v diskusích o riziku se zřetelně ukazují trhliny a přehrady mezi *vědeckou a sociální* racionalitou ve vztahu k civilizačním potenciálům ohrožení. Nemluví se stejným jazykem. Z jedné strany se kladou otázky, které nejsou druhou stranou vůbec zodpovídaný, a z druhé strany jsou na otázky podávány odpovědi, které se *jako takové* vůbec netýkají podstaty toho, nač se otázky ve skutečnosti tázaly a co vzbuzuje úzkostné pocity.

Vědecká a sociální racionalita se sice rozcházejí, zůstávají však zároveň mnohonásobně propojeny a navzájem na sebe odkázány. Přísně vzato je toto rozlišování dokonce stále méně možné. Vědecké zabývání se riziky industriálního vývoje zůstává na jedné straně odkázáno na sociální očekávání a hodnotové horizonty, zatímco sociální diskuse a vnímání rizik zůstávají na druhé straně odkázány na vědecké argumenty. Výzkum rizik probíhá jakoby ostýchavě ve stopách oné „technofobie“, kterou byl původně povolán utlumit a díky níž se mu mimochodem v posledních letech dostalo netušené materiální podpory. Veřejná kritika a zneklidněnost je v podstatné míře živena dialektikou expertizy a protieexpertizy. Bez vědeckých argumentů a jejich antivědecké kritiky zůstává *zbavena ostří* a nemůže navíc často ani vnímat převážně „neviditelný“ předmět a proces, který je zdrojem její kritiky a úzkostí. Pozměníme-li slavnou větu, můžeme říci, že vědecká racionalita zůstává bez sociální racionality *prázdná* a sociální racionalita bez vědecké racionality *slepá*.

Tím nemá být nicméně načrtnut obraz jakési všeobecné harmonie. Právě naopak, jde o nároky racionality, které si rozmanitě

konkurují a konfliktním způsobem zápasí o uplatnění. Na jedné i na druhé straně se něco jiného dostává do středu pozornosti a něco jiného je pokládáno za variabilní či konstantní. Zatímco na jedné straně se primárně požaduje změna industriální produkce, na druhé straně je primární technologická zvládnutelnost pravděpodobnosti nehod atd.

Rozmanitost definic: stále více rizik

Teoretický obsah a hodnotovou referenci rizik podmiňují další složky: *konfliktní pluralizace civilizačních rizik a rozmanitost jejich definic*. Dochází takřkajíc k nadprodukci rizik, která se zčásti relativizují, zčásti doplňují, zčásti mění své pořadí. Každá zainteresovaná strana se pokouší obhájit tím, že podává určité definice rizik, aby tak odsunula ona rizika, která by se mohla dotknout její vlastní peněženky. Ohrožení půdy, rostlin, vzduchu, vody a zvířat zaujímá v tomto boji všech proti všem o nejrentabilnější definice rizika zvláštní místo, protože dává výraz *obecnému dobru* a hlasům těch, kteří sami žádné hlasy nemají (možná že teprve aktivní a pasivní volební právo pro travu a dešťovky přivede lidi k rozumu). V případě vztahu rizik k hodnotám a zájmům je tato pluralizace evidentní: rozsah, naléhavost a existence rizik kolísají v závislosti na rozmanitosti hodnotových měřítek a zájmů. Méně zřejmý je už fakt, že tento stav působí na obsahovou interpretaci rizik.

Kauzální řetězec, který se u rizik vytváří mezi aktuálními nebo potenciálními škodlivými účinky a systémem industriální produkce, otevírá téměř nekonečné množství individuálních interpretací. V zásadě je alespoň pokusně možné uvést vše do vztahu se vším, pokud je právě jen zachován základní vzorec – modernizace jakožto příčina, poškození jakožto vedlejší důsledek. Mnohé spojení nebude možné potvrdit. I to, co bylo potvrzeno, se bude muset obhájit proti systematickému a trvalému zpochybňování. Podstatné ovšem je, že i při nedohlédnutelném množství interpretačních možností jsou vždy uváděny do vzájemného vztahu *individuální* podmínky. Vezměme například odumírání lesů. Pokud

byli jako příčiny a viníci bráni v úvahu kůrovci, veverky nebo příslušný lesní úřad, nešlo ještě zdánlivě o „riziko modernizace“, nýbrž o nedbalé lesní hospodářství či o zvířecí žravost.

Zcela jiné spektrum příčin a viníků se otevírá, jakmile je překonána tato typicky lokální chybná diagnóza, kterou musí rizika, mají-li být uznána, vždy nejprve konfliktním způsobem prolomit, a jakmile je odumírání lesů rozpoznáno a uznáno jako důsledek *industrializace*. Teprve tím se odumírání lesů stává dlouhodobým, systémově podmíněným problémem, který se už nedá odstranit na lokální úrovni a vyžaduje *politická* řešení. Jakmile se tato změna hlediska prosadí, existuje opět nekonečně mnoho možností: je tím, čemu vděčíme za tento věčný a poslední podzim – za opadávající listí –, kysličník siřičitý, dusík, fotooxidanty, uhlovodík nebo něco jiného, dnes nám ještě zcela neznámého? Tyto chemické vzorce jsou jen zdánlivými viníky. Za nimi stojí firmy, průmyslová odvětví, ekonomická, vědecká a profesní uskupení, jež se ocitají v palbě veřejné kritiky. Neboť každá sociálně uznaná „příčina“ a zároveň s ní i systém jednání, v němž vzniká, se stává předmětem masivního, změnu požadujícího tlaku. I když se tomuto veřejnému tlaku odolává, odbyty klesá, trhy se hrouť a „důvěra“ zákazníků musí být znovu získávána a upevňována rozsáhlými a nákladnými reklamními kampaněmi. Je snad hlavním „znečišťovatelem národa“, a tedy skutečným „vrahem lesa“ auto? Nebo je konečně třeba zabudovat do uhelných elektráren vysoce kvalitní a nejnovější technické úrovni odpovídající zařízení na odsiřování a neutralizaci dusíku? Anebo to snad nebude nic platné, protože škodlivé látky přinášející smrt lesu jsou nám bez dopravních nákladů dodávány nejrůznějšími větry „zdarma do domu“ z továrních komínů a výfukových rour sousedních zemí?

Všude, kam dopadne světlo reflektoru pátrajícího po příčinách, propuká takřikajíc požár a narychlo svolaná a nuzně vybavená „požární stráž argumentace“ musí mocným proudem protiinterpretace uhasit a zachránit, co se dá. Ten, kdo se náhle ocitne na veřejném pranýři za produkci rizika, vyvrací pomocí v podnicích postupně institucionalizované „antivědy“ všemožným způsobem argumenty, které ho přivedly na pranýř, a poukazuje na jiné příčiny, a tedy na jiné původce. Obraz se komplikuje.

Ústřední význam získává přístup k médiím. Ve světě průmyslu roste nejistota: nikdo neví, koho příště stihne kletba ekologické morálky. Podmínkou obchodního úspěchu se stávají dobré argumenty nebo alespoň takové argumenty, které lze veřejně prosadit. V podnicích dostávají šanci pracovníci pověření stykem s veřejností, „řemeslníci argumentace“.

Kauzální řetězce a koloběhy vznikajících poškození: myšlenka systému

Ještě jednou je třeba výslovně říci: všechny tyto účinky nastupují zcela nezávisle na tom, jak udržitelné se z potenciálního vědeckého hlediska jeví podkládané kauzální interpretace. Názory na to se také v rámci jednotlivých věd a disciplín většinou značně rozcházejí. *Sociální působení definic rizika tedy nezávisí na jejich vědecké udržitelnosti.*

Tato rozmanitost interpretací má ovšem také svůj zdroj v samé logice modernizačních rizik. Projevuje se zde nakonec snaha uvést účinky vzniklých poškození do vztahu k individuálním faktorům v komplexním systému industriální produkce, které ovšem lze jen stěží izolovat. Systémová interdependence vysoce specializovaných modernizačních aktérů v ekonomice, zemědělství, právu a politice odpovídá absenci individuálních příčin a odpovědností, které by bylo možné izolovat: zamořuje zemědělství půdu, nebo jsou zemědělci jen nejslabším článkem v koloběhu vznikajících poškození? Jsou snad jen nesamostatným a podřízeným odbytištěm pro chemický průmysl vyrábějící krmiva a umělá hnojiva a bylo by snad třeba provést opatření směřující k preventivní dekontaminaci půd právě zde? Úřady mohly však již dávno prodej toxických látek zakázat nebo drasticky omezit. Nic takového však nečiní. Naopak neustále vystavují s podporou vědy výsadní listy pro „nezávaznou“ produkci toxických látek, která nás všechny ve stále větší míře zasahuje. Zůstává tedy horký brambor v džungli úřadů, vědy a politiky? Ty však nakonec půdu neobdělávají. Je tedy přece jen v rukou rolníků? Ti však byli v Evropském společenství zahrnuti do úzkých a chtějí-li ekonomicky

přežít, musí se uchýlovat k nadprodukci založené na intenzivním využívání umělých hnojiv...

Jinými slovy, vysoce diferencované dělbě práce odpovídá obecná komplicita a té zas odpovídá obecná ztráta odpovědnosti. Každý je zároveň příčinou i účinkem, a tím *ne*-příčinou. Příčiny se rozplývají v obecné zaměnitelnosti aktérů a podmínek, reakcí a protireakcí. To zajišťuje myšlenke systému sociální evidenci a popularitu.

Názorně se na tom ukazuje, v čem spočívá biografický význam myšlenky systému: *člověk může něco dělat a pokračovat v tom, aniž za to musí osobně odpovídat*. Jedná takříkajíc ve vlastní nepřítomnosti. Jedná fyzicky, aniž jedná morálně a politicky. Onen zobecněný druhý – systém – jedná v nás a skrze nás: to je otrocká morálka civilizace, v níž se společensky i osobně jedná tak, jako bychom byli podřízeni jakémusi přírodnímu osudu, „gravitačnímu zákonu“ systému. Takto se hraje tváří v tvář hrozící ekologické katastrofě „černý Petr“.

Obsah rizika: událost, která ještě nenastala, jako aktivizující impuls k jednání

Rizika se ovšem nevyčerpávají důsledky a případy poškození, k nimž už došlo. V rizicích se dostávají bytostně ke slovu komponenty *budoucnosti*. Jejich význam se zčásti zakládá na tom, že jsou do budoucnosti promítány případy poškození předvídatelné v přítomnosti, zčásti na obecné ztrátě důvěry nebo na předpokládaných „činitelích zesilujících riziko“. Rizika mají tedy bytostně co činit s předvídaním, s ničivými jevy, k nimž dosud nedošlo, které však hrozí a které jsou ovšem právě v tomto významu už dnes reálné. Uvedme příklad z expertizy posuzující životní prostředí: rada expertů v již citovaném posudku poukazuje na to, že vysoké koncentrace dusičnanů v dusíkatých hnojivech dosud téměř nebo vůbec nepronikly do hlubších podzemních vod, z nichž čerpáme pitnou vodu. Ve vysokém stupni jsou odbourávány ve spodní půdě. Nevíme však, jak se to děje a jak dlouho tomu tak ještě bude. Máme dobré důvody předpokládat, že filtrační

působení této ochranné vrstvy nelze bez výhrad projektovat i do budoucnosti. „Je třeba se obávat, že dnešní vymývání dusičnanů dosáhne po letech nebo desetiletích, s opožděním odpovídajícím době průtoku, i hlubších vrstev spodní vody.“ (s. 29). Jinými slovy, časovaná bomba tiká. V tomto smyslu znamenají rizika budoucnost, již je třeba zabránit.

V protikladu k bohatství, jehož existence je hmatatelná a evidentní, mají v sobě rizika něco *ireálného*. V základním smyslu jsou zároveň *skutečná i neskutečná*. Na jedné straně existuje řada ohrožení a ničivých jevů, které jsou už dnes reálné: znečištěné a umírající vodní plochy, zničené lesy, nové druhy nemocí atd. Na druhé straně tkví skutečná sociální síla argumentu rizika právě v *ohroženích promítnutých do budoucnosti*. V tomto smyslu jsou to rizika, která tam, kde nastávají, znamenají ničivé dopady takového rozměru, že jakékoli jednání ex post se stává prakticky nemožným, která tedy jako něco, co tušíme, jako budoucí ohrožení, jako prognóza mají a získávají v preventivním obratu praktickou relevanci pro jednání. Vědomí rizika nemá své těžiště v přítomnosti, nýbrž v *budoucnosti*. V rizikové společnosti ztrácí minulost svoji determinující moc nad přítomností. Na její místo nastupuje jako „příčina“ přítomných prožitků a dnešního jednání budoucnost, a tudíž něco neexistujícího, vykonstruovaného, fiktivního. Stáváme se dnes aktivními, abychom zabránili problémům nebo krizím zítřka či pozítřka, abychom je zmírnili a preventivně jim předešli – nebo abychom právě nic takového neučinili. Svízelné situace na trhu práce „prognózované“ modelovými kalkuly bezprostředně působí na chování v oblasti vzdělání; předjímaná hrozící nezaměstnanost je podstatnou determinantou přítomné životní situace a životního rozpoložení; prognózovaná devastace životního prostředí a atomová hrozba vyvolávají neklid ve společnosti a jsou s to přivést velké části mladé generace do ulic. Při konfrontaci s budoucností máme tedy co činit s „projektovanou proměnnou“, s „projektovanou příčinou“ přítomného (osobního nebo politického) chování; jejich relevance a význam se zvyšují úměrně k jejich nekalkulovatelnosti a k hrozbě, kterou v sobě obsahují, a projektovat je musíme proto, abychom mohli určit a zorganizovat své přítomné jednání.

Legitimizace: „latentní vedlejší účinky“

To ovšem předpokládá, že rizika úspěšně prošla procesem sociálního uznání. Zpočátku však představují statky, jimž je třeba se vyhnout, a až do odvolání se podsouvá jejich neexistence – podle motta „*in dubio pro pokrok*“, což znamená „*in dubio pro odvrácení zraku*“. Zároveň je s tím spojen způsob legitimizace, který se zřetelně odlišuje od legitimizace nerovného rozdělení společenského bohatství. Rizika mohou být totiž legitimizována tím, že jejich produkce nebyla *ani viděna, ani chtěna*. Situace ohrožení musí tedy ve scientizované civilizaci prolomit tendenci k tabuizaci, která je obklopuje, a musí „se vědecky zrodit“. To se převážně děje tak, že získávají status „latentního vedlejšího důsledku“, který zároveň připouští a legitimizuje skutečnost ohrožení. Tomu, co nebylo viděno, se také nedalo zabránit; bylo to spoluvyprodukováno s nejlepšími úmysly, je to nechtěné problémové dítě, o jehož akceptaci je nyní třeba dodatečně rozhodnout. Myšlenkové schéma „latentního vedlejšího důsledku“ tedy představuje jakýsi průvodní list, *přírozený civilizační osud*, který zároveň přiznává, selektivně rozděluje a ospravedlňuje nežádoucí důsledky.

3. Třídně podmíněná rizika

Druh, model a prostředky rozdělování rizik se systémově liší od druhů, modelů a prostředků rozdělování bohatství. To nevyplývá, že mnohá rizika jsou rozdělována se *specifickým* zřetelem k vrstvám nebo třídám. V tomto smyslu existují široké zóny, v nichž se třídní a riziková společnost navzájem překrývají. Dějiny rozdělování rizika ukazují, že rizika podobně jako bohatství zachovávají třídní schéma – jenomže v převrácené podobě: bohatství se shromažďuje nahoře, rizika dole. Potud se zdá, že rizika třídní společnost *upevňují*, že ji neruší. K nedostatku zaopatření se druží nedostatek bezpečnosti a nadbytek rizik, jimž by se bylo třeba vyhnout. Bohatí (vzhledem k příjmům, moci a vzdělání) si mohou bezpečnost a svobodu od rizika *vykoupit*. Tento „zákon“

třídně podmíněného rozdělení rizik a zároveň i zostřování třídních antagonismů v důsledku koncentrace rizik u chudých a slabých dlouho platil a i dnes ještě platí pro některé ústřední dimenze rizika: riziko nezaměstnanosti je u nekvalifikovaných osob značně vyšší než u pracovníků s vysokou kvalifikací. Rizika spojená se zatížením, radiací a intoxikací při práci v odpovídajících průmyslových podnicích jsou se zřetelem ke specifickým profesím rozdělena nerovným způsobem. Zejména laciné a v blízkosti center průmyslové produkce situované obytné oblasti pro skupiny obyvatelstva s nízkými příjmy jsou trvale zatíženy různými škodlivými látkami obsaženými ve vzduchu, vodě a půdě. Hrozbou, kterou představuje ztráta příjmu, tu přitom může být vynucena vyšší tolerance.

Není to ale jen toto působení sociálních filtrů a umocňujících mechanismů, které vede k třídně podmíněným formám postižení. I možnosti a schopnosti vyrovnat se s rizikovými situacemi, vyhnout se jim nebo je kompenzovat, jsou zřejmě vzhledem k různým příjmovým a vzdělanostním vrstvám rozděleny nestejně: ten, kdo disponuje nutným dlouhodobým finančním zajištěním, se může pokusit rizikům uniknout volbou bydliště a vybavením bytu (nebo tím, že si pořídí ještě druhý byt, že má možnost prázdninových pobytů atd.). Totéž platí o výživě, o vzdělání a o odpovídajícím chování ve vztahu ke stravě a k informacím. Dostatečně naplněná peněženka dovoluje pohodlně konzumovat vejce „šťastných slepic“ a listy „šťastných salátů“. Vzdělání a citlivý vztah k informacím otevírají nové možnosti, jak se vyrovnat s riziky a jak se jim vyhnout. Lze se vyhýbat určitým potravinám (například játřům starých dobytčat obsahujícím vysoký stupeň olova) a pomocí informovaných stravovacích technik obměňovat týdenní jídelníček tak, že těžké kovy v rybách ze Severního moře jsou rozpouštěny, doplňovány, neutralizovány (či nakonec spíše posilovány?) toxickými substancemi ve vepřovém mase a v čaji. Vaření a příprava jídla se stávají jakousi *implicitní potravinovou chemií*, jakousi kuchyní jedů, která má minimalizovat škodlivé účinky; je přitom již zapotřebí rozsáhlých znalostí, aby se pomocí „vyživovací technologie“ alespoň trochu soukromně čelilo nadprodukcii škodlivých a toxických látek v chemii a v zemědělství. Nicméně

je velmi pravděpodobné, že v reakci na tiskové a televizní zprávy o intoxikacích se dospěje k „antichemickým“ vyživovacím a životním návykům specifikovaným podle sociálních vrstev. Tato každodenní „antichemie“ (dodávaná často spotřebitelům jako patřičně zabalená odnož chemického průmyslu) převrátí (a už převrátila) ve vzdělaných, „významu výživy si vědomých“ vrstvách s dobrými příjmy všechny oblasti jejich zaopatření – od stravy až po bydlení, od nemoci až po chování ve volném čase. Dal by se z toho vyvodit obecný závěr, že právě díky tomuto reflektovanému a finančně dobře zajištěnému vyrovnávání se s riziky se na nové úrovni upevňují staré sociální nerovnosti. Neproniká se tím však přímo k jádru logiky, na níž se zakládá rozdělení rizik.

Úměrně zostřování rizikových situací postupně mizí privátní únikové cesty a možnosti kompenzace, přičemž jsou současně propagovány. Stupňování rizik, nemožnost vyhnout se jim, politická abstinence a propagace a prodej privátních možností vyhnout se rizikům se navzájem *podmiňují*. U *některých* potravin může toto privátní kličkování ještě pomoci, ale už v zásobování vodou závisejí všechny sociální vrstvy na stejném potrubí; a nejpozději při pohledu na „skelety lesů“ v prostředí „venkovské idylly“ vzdálené jakémukoli průmyslu se jasně ukazuje, že i pokud jde o toxické substance ve vzduchu, který všichni dýcháme, veškeré třídně podmíněné hranice padají. Jedinou skutečně efektivní ochranou by za těchto okolností mohlo snad být, kdybychom *nejedli, nepili, nedýchali*. I to však pomáhá jen s výhradami. Vždyť přece víme, co se děje s kameny – a s mrtvolami pod zemí.

4. Globalizace civilizačních rizik

V rámci jediné formule je možné říci: *nouze je hierarchická, smog je demokratický*. Šíření modernizačních rizik – ohrožení přírody, zdraví, výživy atd. – relativizuje sociální rozdíly a hranice. Z tohoto faktu jsou neustále vyvozovány značně rozdílné důsledky. Rizika však v rámci svého dosahu a mezi těmi, kdo jsou jim vystaveni, *objektivně* působí *vyrovnávajícím* způsobem. Právě v tom

tkví jejich nová politická síla. V tomto smyslu *nej*sou rizikové společnosti společnostmi třídními; situace ohrožení, které jsou jim vlastní, nelze chápat jako situace třídní a konflikty, k nimž v nich dochází, *nej*sou konflikty třídními.

Ještě zřetelněji se to ukazuje, máme-li na zřeteli zvláštní podobu, zvláštní model rozdělení modernizačních rizik, která projevují *imanentní tendenci ke globalizaci*. Industriální produkce je doprovázena univerzalizací forem ohrožení, nezávisle na místě jejich vzniku: potravinové řetězce spojují na této zemi prakticky každého s každým. Neberou ohled na hranice. Stupeň kyselosti vzduchu nenahloďává jen sochy a umělecké poklady, nýbrž už dávno rozložil i moderní celní závory. I v Kanadě jsou jezera znečištěna kyselými dešti, i v nejsevernějších částech Skandinávie odumírají lesy.

Tato tendence ke globalizaci s sebou nese formy vystavenosti riziku, které *nej*sou ve své obecnosti nijak specifické. Tam, kde se v možná ohrožení proměňuje vše, tam už takřikajíc nic není nebezpečné. Kde už není úniku, nechce se na to nakonec ani myslet. Apokalyptický fatalismus ekologů dovoluje kyvadlu privátních i politických nálad, aby se vychylovalo *jakýmkoli* směrem. Jednání už beztak nepomůže. Je snad možné problém všudypřítomných pesticidů vyřešit pomocí (in)sektu?

Bumerangový efekt

V globalizaci je obsažen model rozdělování rizik, který je od ní nicméně třeba zřetelně odlišit a který v sobě skrývá silný, politicky výbušný náboj: rizika dopadají dříve či později i na ty, kdo je produkují nebo kdo z nich těží. Šířící se rizika vykazují v sociálním ohledu *bumerangový efekt*: ani bohatí a mocní si před nimi *nej*sou jisti. Někdejší „latentní vedlejší účinky“ dopadají zpět na centra jejich produkce. Aktéři procesu modernizace se sami výrazně a velmi konkrétně ocitají ve víru nebezpečí, která vyvolávají a z nichž těží. Může to nabýt rozmanitých forem.

Uvedme opět jako příklad zemědělství. Spotřeba umělých hnojiv vzrostla mezi roky 1951 a 1983 ze 143 na 378 kilogramů na

hektar, spotřeba zemědělských chemikálií ve Spolkové republice stoupla mezi roky 1975 a 1983 z 25 000 na 35 000 tun. Hektarové výnosy se rovněž zvýšily, ale v žádném případě ne tak rychle jako spotřeba hnojiv a pesticidů. U obilí se zdvojnásobily a u brambor se zvýšily o 20 procent. Neúměrně *nízký* růst výnosů v poměru k množství použitých hnojiv a chemikálií kontrastuje s neúměrně *vysokým* nárůstem škod napáchaných na přírodě, pro rolníky samy dobře viditelných a bolestných: výrazným ukazatelem tohoto znepokojujícího vývoje je značný úbytek divoce rostoucích druhů rostlin a volně žijících zvířecích druhů. „Červené seznamy (knihy)“, které jako oficiální „úmrtí oznámení“ protokolují toto existenční ohrožení, jsou stále delší. „Je ohroženo 519 ze 680 rostlinných druhů vyskytujících se na pastvinách. Drasticky klesají stavy ptáčích druhů vázaných na louky, např. čápů bílých, kolih či bramborníčků; v Bavorsku se např. snaží zachránit zbývající stavy ‚programem ochrany lučního ptactva‘... Mezi zvířaty jsou ohroženi ptáci hnízdící na zemi, zvířata na vrcholu potravního řetězce, jako dravci, sovy a vážky, a rovněž druhy specializované na stále méně dostupnou potravu, např. na velký hmyz nebo na nektar květů přístupný po celé vegetační období.“ (tamtéž, s. 20) Někdejší „neviděné vedlejší účinky“ se tedy stávají hlavními viditelnými účinky ohrožujícími i sama centra produkce, v nichž mají svůj původ. Produkce modernizačních rizik sleduje *dráhu bumerangu*. Intenzivní industriální zemědělství, podporované miliardovými subwencemi, nevede jen k tomu, že ve vzdálených městech dramaticky stoupá obsah olova v mateřském mléce a v dětských organismech. Rozmanitým způsobem také podkopává samu přírodní základnu zemědělské produkce: klesá úrodnost půdy, mizí zvířata a rostliny nutné k životu, roste nebezpečí eroze půdy.

Tento sociálně cirkulující efekt ohrožení je možné zobecnit: pod společnou střechou modernizačních rizik dochází dříve či později k *jednotě pachatele a oběti*. V nejhorším, představě se vymykajícím případě – při atomové explozi – je to zcela evidentní: zničen bude i útočník. Zřetelně se zde ukazuje, že země se stala katapultem, který nečiní žádné rozdíly mezi chudými a bohatými, černými a bílými, mezi Jihem a Severem, Východem

Vážení čtenáři, právě jste dočetli ukázkou z knihy Riziková společnost.
Pokud se Vám ukázka líbila, na našem webu si můžete zakoupit celou knihu.